

גיל אייל. הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות ירושלים: מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד. תשס"ה 2005, 224 עמודים

שרה חִינסקי ושי לביא*

שם ספרו של גיל אייל הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות מלמד על העניין הרב שמייחס המחבר לתופעה הלשונית של "קסם המזרח". אדוארד סעיד ראה בהיקסמות מן המזרח ביטוי לגישה אוריינטליסטית המניחה את עליונותו של המערב. במובן זה, חלק חשוב מן הפרויקט של האוריינטליזם חייב לכלול גם את פירוקו של "קסם המזרח" וחשיפתו כפנטזיה קולוניאלית "שלא מציאות שולטת בה אלא צרור של תשוקות, הדחקות, השקעות והשלכות" (סעיד, אוריינטליזם, עמ' 16). בספרו של אייל הופכת הפנטזיה האוריינטליסטית הקסומה לרגע תיאולוגי בהיסטוריה הציונית שהוחמץ והוחלף בפיתוחן משמים, מנוכר ונעדר חסד, טרנספורמציה אשר ובר ניסחה כ"הסרת הקסם מן העולם". קסם המזרח והסרתו משמשים אצל אייל עיקרון פרדיגמטי מארגן שעל פיו הוא מספר את סיפור הבריאה של המפגש של הישראלים עם המזרח.

על פי אייל, בראשית התרחש המפגש של החברה הישראלית עם המזרח בסימן המיתוס של העבריות אשר צריכה הייתה להמציא את עצמה יש מאין, ובשל כך הזדקקה ל"מסכת הערבי" (עמ' 22). זו הייתה חוויה של מקום קוהרנטי שבני התקופה קראו לו "המזרח". "המזרח" היווה טריטוריה קוגניטיבית לכידה ואחידה אשר סימלה את התחדשותה של האומה היהודית. אולם שינוי מרחיק לכת עבר על החברה הישראלית, המזרח עבר תהליך של "הסרת הקסם", הקמת המדינה האיצה את התהליך שבמסגרתו התרוקנה המטפורה של המזרח מן המשמעות שהייתה לה בעבר ואיבדה את לכידותה, תהום תרבותי נפער בין הישראלים לבין שכניהם ודמות הערבי איבדה את יכולתה לתווך בין היהודי הישן ליהודי החדש.

את היחסים בין הישראלים לשכניהם ממשיג אייל כ"בדלנות", מונח שאינו מסגיר דבר על יחסי הכוח בין שתי הקבוצות, מלבד העובדה שהן נפרדות זו מזו. זוהי בחירה מכוונת שניתן להבינה כחלק מאסטרטגיית הטיעון העולה מן הספר. המחקר מנסה להתנזר מעמדה אתית ונורמטיבית ביחס ל"סכסוך" כמו גם ביחס לצורך להצהיר על עמדתו של המחקר בחיוב הציונות או שלילתה. הניסיון לבדוק את הסוגיה הזאת "מעבר לטוב ולרע" אינו בחזקת גחמה פרטית של הכותב; הוא מעוגן באחת מן התובנות המתודולוגיות העמוקות שניסח מישל פוקו לגבי כתיבת ההיסטוריה: על מנת לחשוף את ההווה ולבקרו, על המחקר לנקוט אסטרטגיה של הסחת דעת מן ההקשרים הפוליטיים הנורמטיביים האפשריים המיוחסים לסוגיות הנחקרות.

באנלוגיה למישל פוקו בספרו תולדות השיגעון בעידן התבונה, אשר סימן את העניין שלו לא במהותם של השיגעון או של התבונה אלא ביצירה ההיסטורית של קו ההפרדה שסימן את השיגעון כהיפוכה של התבונה, מבקש אייל להוכיח שלא התכונות המהותיות של הציונות

* הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב

או של הפלסטינים יכולות להסביר את הבדלנות, "אלא להפך – ההתבדלות היא שמחזיקה בסוד קיומם שלהם" (עמ' 134).

סבך היחסים התרבותיים בין קבוצות גיאופוליטיות הנתונות בסכסוך הוא תחום שהתפתח והתנסח בעשורים האחרונים בשדות הדיסציפלינריים של ההיסטוריה והתיאוריה של התרבות. את הניסוח הפרדיגמטי של מסורת זו הציג סעיד בספרו אוריינטליזם. הומי באבא (Bhabha) מציין כי מדעי התרבות דחקו את מקומה של הסוציולוגיה כמי שהתיימרה לעסוק באופן מסורתי בשאלות אלו. הסוציולוגיה, כך באבא, כשלה בעיבוד התחום המורכב והטעון פוליטית ותרבותית, וביקשה להבינו במושגים רדוקטיביים כגון "הסוציולוגיה של תת-הפיתוח" או "תיאוריית התלות". ספרו של אייל הוא הרמת כפפה מפורשת, בבחינת תביעה להשיב דיונים מסוג זה אל הבית הסוציולוגי דרך הכניסה הראשית. אם סעיד ניסח את התופעה של ה"אוריינטליזם" כמפעל תרבותי, סגנון מחשבה ואפיסטמולוגיה שמכוננת את המערביות, הרי אייל מנסח את אותה תופעה מחדש בגילומה הסוציולוגי, שם הופך המזרח ל"מזרחנות", והדיון מתמקד בשיח של מומחים אשר "המזרח" הוא מומחיותם המקצועית.

בין גיבורי הספר של אייל מדענים פילולוגים יוצאי גרמניה, ערביסטים מקומיים "נכבדי כפרים", מושלים צבאיים, חוקרי אמ"ן ויועצים ממשלתיים לענייני ערבים. גיל אייל מצייע מחקר מרתק על התפתחות פרופסיות אלה, אבל אינו באמת מתכוון להישאר בתחום הסוציולוגיה של הפרופסיות, המוגבל להתנהלותן של פרופסיות ולתולדות המאבקים הפנימיים ביניהן. המומחיות המזרחנית היא ון שעליו מנסה אייל לתלות את סיפורה-מחדש של הקוסמוגוניה הישראלית. שיח המומחים מייבא עמו לסיפור זה פמליה שלמה של תיאוריות חובקות עולם הנושאות בחובן הנחות לרוב על אודות מאפייני המודרניות של המערב.

המודרניות מעוצבת בתיאוריות הסוציולוגיות הגדולות כשיבוש וכתחלואו ו"המומחה" הוא הדמות הפרדיגמטית המגלמת באופן המובהק ביותר את הפתולוגיה שלה: המומחיות מעוצבת כגוף רציונלי ששאר רוחו נגזו ממנו והוא ממלא תפקידי פיקוח, דיכוי, טיהור ופירוק (עמ' 120). קיומו של חזון קדורני על אודות ההווה מניח קו שבר שמאחוריו משתרע עבר בטרם מודרניות, עבר שאצר בחובו את קסם העולם, את האמונה, את הקוהרנטיות ואת הלכידות החברתית. הדרמה המונומנטלית הזו של המודרניות נדחסת בידי אייל לרצועת הזמן/מרחב של המפעל הציוני בטרטוריה של ציון; כשבנרטיב הזה המפעל הציוני הופך לאירוע המשחזר את תולדות המודרניות על כל מאפייניה. בהתאם לכך אייל מזהה בהיסטוריה הציונית מצב "מודרני", "פרה-מודרני", וקו שבר אפיסטמולוגי העובר ביניהם. על פי הגרסה הוובריאנית של הסיפור הציוני, בעולם הפרה-מודרני התקיימה תודעת מזרח רווית משמעות, טעונה ב"קסם העולם", שהוחלפה בתודעת מזרח מודרנית שאיבדה את קסם האמונה. מהפילולוגים שחקרו את הדיאלוג ההיסטורי בין האיסלם ליהדות צמח דור של סטודנטים ששירתו ביחידות המודיעין של היישוב, ואילו הערביסטים, שהיו אמונים על תיווך בין יהודים וערבים, הפכו לאחר קום המדינה לפקידים ממשל שהופקדו על שמירת הגבול בין הקבוצות. בד בבד מצטיירת ההיסטוריה הציונית גם כגרסה דורקהיימית, שבה מתאפיין העולם הפרה-מודרני הציוני באורגניות ובסולידריות, אך עקב משבר המודרניות עובר תהליך של התמקצעות (הופעת המומחים) וחלוקת עבודה. להשלמת התמונה משתקף העולם הציוני של אייל גם כפרויקט פוקויאני, הפעם העולם הפרה-מודרני הציוני מיוצג

כעולם של *ars orientis* שתרם לגווע והוחלף במדע המזרחנות – *scientia orientalis* – שציין את הפיכתו של העולם הציוני לרשת צפופה של פיקוח על כינון הזהות. אולם אותו שיה עצמו של מומחים אשר מרהט אצל אייל את ההיסטוריוגרפיה של הציונות במטה-נרטיבים הגדולים של המודרניות, מביא עמו באותה עת ממש טענה הפוכה לגמרי, הגורסת שבצעם "מעולם לא היינו מודרניים", ובאותה סימטריה אנלוגית, "מעולם לא היינו ציוניים". בתזה זו המומחים מקבלים תפקיד חדש אשר אינו מסתפק רק בהבניה של זהות ציונית חדשה, אלא מוסיף עליה עבודה של "טיהור והכלאה" של זהויות. ניתן להסכים עם אייל על כך שמטרת ההתיישבות בציון לא הייתה "השתלבות" בנתונים הדמוגרפים הקיימים, אלא ארטיקולציה של זהות ייחודית. כלומר, הפרויקט המובהק של היהודים שהגיעו לציון היה המצאה מחדש של זהותם שלהם תוך מאבק עם רוחות הרפאים של עברם הגלותי. אין גם עוררין על כך שאחד ממשאבי הזהות המרכזיים לבניית קלסתרן של היהודי החדש היה דמות הערבי, אשר שורשיותו סימלה את ה"אותנטיות" הנכספת. אולם אייל טוען מעבר לכך, כי עצם העובדה שיהודים נדרשו לדמותו של הערבי כדי לעצב את זהותם היא הוכחה לקיומו של אותו עולם ציוני פרה-מודרני קסום שבו התקיים אופק זהויות פתוח. עבור המומחים המזרחנים בראשית דרכה של הציונות דמותו של הערבי טרם שימשה מושא למחקר משום שמחקר מניח קיומו של יחס סובייקט-אובייקט, ואילו זהותו של החוקר כסובייקט טרם גובשה. על פי אייל, לא הציונות כשלעצמה יצרה את הבידול שבין היהודי לפלסטיני, ובראשיתה שום עננה דטרמיניסטית לא חרצה את הכיוון שבו התפתחו יחסי הגומלין ביניהם. ההוכחה לכך ש"הבדלנות" לא הייתה כורח היסטורי ופועל יוצא של טבעה של הציונות כפרויקט קולוניאלי-אוריינטליסטי היא קיומם של בני-כלאיים, מסתערבים, ספרדים ופלאחים, זהויות ש"פרצו וסימנו את הגבול בין יהודים לערבים" (עמ' 9). שחזור ההיסטוריה המוקדמת של הציונות כפרה-מודרנית מאפשר לאייל לטעון, בעקבות לאטור

(Latour) כי בעצם "מעולם לא היינו ציוניים".

אייל פורש את סיפורו של "המזרח" כמשל של מודרניזציה ואובדן קסם העולם. נרטיב זה מחזיק סדרה של מתחים פנימיים אשר ספק אם ניתן ליישב ביניהם. חוקרים רבים הגדירו את הציונות כפרויקט מובהק של נאורות, מערביות ומודרניות במגוון הקשרים: לאומיות, חילוניות, קולוניאליזם, ואוטופיית "האדם החדש". אייל, לעומת זאת – מתוך רצון לזהות בציונות בראשית דרכה רגע של קסם – נדחק לפצל את הנרטיב ההיסטורי הציוני בין מוקדם למאוחר, בין מודרני לפרה-מודרני, בין קסום לנעדר קסם. במקביל הוא יוצר פיצול בתוך השיח האוריינטליסטי בין אוריינטליזם מוקדם, שכולל בתוכו את "קסם המזרח", לבין "אוריינטליזם מאוחר", שמתאפיין בשיח המומחים ובהסרת הקסם מן המזרח.

בתוך כך מתעלם אייל מן ההקשר ההיסטורי שבו "הוקסם" המזרח, כחלק מתהליך האסנציאליזציה של האוריינט. הוא מתעלם מן התובנה הוובריאנית שהקסם הוא אמצעי היוריסטי לאיתור תהליכי אובדן, ולא אמצעי אפירמטיבי לחגוג רגע קסום בעבר. גם אם מקבלים את האפשרות של עבר קסום, יהיה זה מפתיע לגלותו בחיקו של המדע האוריינטליסטי, הגרמני בעיקרו, של אמצע המאה התשע-עשרה. סביר יותר להניח שמומחיות זו צמחה לא ברגע של היקסמות תמימה אלא כחלק ממאמץ דיסקורסיבי מכוון של הרומנטיקה האירופית לִיצר מזרח "קסום", בד בבד עם יצירת נרטיב של הווה מערבי "נעדר קסם".

לא פחות מהסיפור על אובדן קסם המזרח, סיפורו של אייל כולל גם ניסיון רפלקסיבי לחלץ את הניתוח הביקורתי מן הקסם האידיאולוגי. אייל מבקש להמיר קטגוריות-מחקר טעונות אידיאולוגית בקטגוריות נטולות קסם מבית המדרש של הסוציולוגיה של הפרופסיות. הדיון בפרופסיות ה"מזרחניות", במאבקים ובחלוקת העבודה ביניהן, והשימוש בכלים סוציולוגיים שמטרתם הסרת הקסם האידיאולוגי מן העולם, נמצאים במתח עם ניסיונו של המחבר לכתוב מחדש מטא-נרטיב של הסיפור הציוני. בסיפור שלו המיקרו-קוסמוס הפרופסיונלי אינו תכלית בפני עצמה, והוא מקבל את משמעותו המלאה רק משום שהוא משקף את המקרו-קוסמוס של הציבוריות הישראלית כולה. כוחו המאגני של המזרח, שנשחק במעגל האמונה המצומצם של בעלי הידע המזרחני, אינו אלא אלגוריה לאובדן קסם המזרח בציבור הישראלי. פער נבקע בין אבני הבניין הסוציולוגיות של הסיפור לבין היומרה הארכיטקטונית לארגן מחדש את הנרטיב הציוני, וספק אם סיפורו של אייל מצליח למלא חלל זה.

הדיאלקטיקה של הסרת הקסם מתגלה גם במופע האידיאולוגי שלה. דווקא בשעה שאייל מנסה להשתחרר אידיאולוגית מה"סיפור הציוני הגדול" באמצעות התנזרות מקידום הסיפור בקטגוריות השגורות, הוא שב, בסופו של דבר, ומאמץ אותן אל חיקו. למרות השפה הסטרילית והסטרוקטורלית שמדברת על "בידול", ולא על סכסוך רווי דיכוי – מונחים העלולים להסגיר עמדה פוליטית משוקעת בשדה – הוא מספר סיפור שבו העלילה, הכרונוולוגיה והשחקנים הראשיים שאולים מהרפרטואר הציוני. וכך, הפרובלמטיקה הניצבת במרכז הדיון היא ההנחה בדבר קיומו של היהודי החדש וייסורי ההבניה של זהותו, והם אלה שתופסים את מקום הדרמה ומדריכים את השתלשלותה הטרגית, כאשר בעקבות תהליך ההפרדה והטיהור אובד ליהודי החדש משאב הזהות שלו: דמותו של הערבי. ציוני הזמן המארגנים את רצף העלילה לקוחים אף הם מהכרוניקה המוכרת: יריית הפתיחה בעלייה הראשונה, ונקודות התפנית הדרמטיות של '48 ו-'67 (עמ' 70, 150), ובתווך שנת '53, פעולת קיביה (עמ' 85). והשחקנים הראשיים, הפרופסיות ה"מזרחניות", חבים את מטה לחמם למדינה הציונית, ומבטאים את מאווייה הריבוניים.

אייל טוען לגבי המומחים שבחר לדון בהם, כי שיקוליהם והתנהלותם כפופים לאתיקה פרופסיונלית פנימית שאינה מושפעת באופן ישיר מאידיאולוגיות או משיקולים לאומיים, אולם אי-אפשר להתעלם מן המיקום המדינתי של סוכנים אלה ומתפקידם הראשי לייצר אתוסים שיצדיקו את ההחלטות המדיניות; דווקא עקרונותיהם המקצועיים מונעים מהם ליצור טיעונים קונטרה-גמוניים, גם אם לא כל החלטה שלהם היא שיקוף של האידיאולוגיה השלטת.

עם סיום הקריאה המרתקת בספר הקורא נותר עם השאלה עד כמה המתחים והסתירות הפנימיות שבספר הם פרי אסטרטגיית המחקר, ועד כמה ניתן לזהותם עם המטען הגנטי של הפרופסיה הסוציולוגית שהוצפן בתוכם. אכן, מפתה לקרוא את הספר כעוסק לא רק בפרופסיה המזרחנית אלא גם בפרופסיה הסוציולוגית ובטלטלה שבין הרצון הסוציולוגי לבער את העולם המחולן משאריות הקסם שדבקו בו, לבין הרצון להפיח מחדש קסם בעולם ביורוקרטי פרופסיונלי שקסמו נעדר. קריאת הקרב של הסוציולוגיה למדע מתנזר, כמו גם רצונה לרוץ אידיאולוגית לפני המחנה, מעניקים לספר את כוחו המחדש ובה בעת חושפים את נקודת התורפה שלו.